

О.Є. Черненко
(Чернігів)

ПОХОВАННЯ ЖІНКИ В «КНЯЖОМУ ТЕРЕМІ» У НОВГОРОДІ-СІВЕРЬСЬКОМУ

2003 р., під час археологічних досліджень на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, були відкриті рештки монументальної споруди кінця XII – початку XIII ст. Це прямокутна у плані, чотиристовпна будівля площею 15,5 × 12,5 м. Як можна встановити, вона загинула у пожежі під час монгольської навали. Її руїни існували ще кілька століть. Тільки у середині XVII ст., в ході генеральної реконструкції монастирського комплексу, їх розібрали та засипали землею¹.

Відсутність обов'язкових елементів храмової архітектури (апсиди) та типового для церков Подніпров'я декоративного оформлення фасадів (пілястри, лопатки і т.п.) дає підстави вважати, що відкрита споруда мала світське призначення. Її досить значні розміри та залишки багатого інтер'єру (фресковий розпис, вітражі) дозволяють припустити, що це мурований княжий терем. Таку інтерпретацію підтверджує наявність другого опалювального (житлового) поверху, рештки якого виявлені під час дослідження руїн. Відповідає їй також характер речового інвентаря, в якому, серед іншого, наявні соціально-престижні побутові речі, предмети спорядження вершника та бойового коня, коштовні жіночі прикраси тощо². Відкриття «княжого терему» може слугувати доказом на користь гіпотези А. Кузи, який вважав давньоруське поселення на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря заміською князівською резиденцією³.

Розкопки «княжого терему» дозволили отримати різноманітний археологічний матеріал до вивчення матеріальної та духовної культури населення Новгород-Сіверського напередодні монгольської навали. Серед іншого, привертає увагу відкрите в споруді «терему» поховання жінки.

Поховання знаходилось у західній частині будівлі: зліва від вхідного прорізу, в просторі між південно-західним стовпом та західним кутом. Зверху могилу перекривали потужні нашарування, що утворилися в ході пожежі та руйнування будівлі.

Обриси поховальної ями окреслилися після розбірки завалів будівельного сміття та решток згарища, на рівні підлоги. Потрібно відзначити, що підлогу з дерев'яних плах було покладено на ґрунтову підсіпку, потужністю близько 0,5 м. Для цього використали материковий суглинок, видобутий з фундаментних ровиків. Такий спосіб спорудження підлоги, як відзначає О. Іоанисян, є типовим для чернігово-сіверського зодчества доби Київської Русі⁴.

Поховальна яма була впушена в шар підсіпки під підлогу. В плані яма мала форму, наближену до прямокутника, розмірами 1,55 × 0,6 м, витягнутого по осі південний захід – північний схід, майже паралельно стіні «терему»; обриси ями простежувались не зовсім чітко: її борти частково просіли в заповнення. Заповнення ями складалося з сіро-коричневого плямистого супіску. Вздовж стінок збереглися сліди зітлілих дошок – залишки труни. Запуск ями від рівня підлоги становив близько 0,3 м.

На дні ями знаходився скелет жінки, покладеної головою на південь на спині, в напівскорченому положенні: тулуб нахилений уперед, ноги зігнуті у колінах, руки були підведені до ключиць. Між тазових кісток небіжчиці збереглися залишки перетлілих тазових кісток немовляти.

Поховальний інвентар складався з двох бронзових дротяних скроневих кілець, низки намиста циліндричної форми з прозорого червоно-коричневого скла (34 од.) та овального кресала.

Спостереження за характером місцезнаходження могили та стратиграфією тієї ділянки, де вона розташована, дозволяють віднести її або до періоду функціонування «терему», або до часу його спорудження. Безумовно, виникнення могили не могло передувати будівництву, оскільки поховальна яма була впушена з рівня підлоги в шар ґрунту, вивільненого під час улаштування фундаментних ровиків. Цей шар перекривав напластування більш раннього часу по усій площі будівлі.

Коротка інформація щодо цього поховального комплексу вже була оприлюднена авторами досліджень у повідомленні про результати розкопок⁵, але неградиційні для синхронних пам'яток Подніпров'я деталі обряду дають підстави знов звернутися до його розгляду.

Передусім, треба відзначити риси, нетипові для християнської обрядовості: поховання орієнтоване на південь, тіло напівскорчене. Це можна пояснити випадковими або навіть кримінальними обставинами похорону: померлу вагітну жінку чи породіллю з немовлям ховали поспіхом, у неглибокій, замалій для небіжчиці ямі, під підлогою. Проте наявність решток труни не відповідає такому перебігу подій і свідчить про виконання певного обряду.

Напівскорчене положення тіла можна також пояснити обставинами загибелі жінки. Як відомо, зігнута поза притаманна небіжчикам, котрі потонули або задихнулись угарним газом (вчадили)⁶. Тоді в цьому випадку незрозумілою лишається причина, через яку могили улаштували в житловій споруді.

Скорчені захоронення, хоча і в незначній кількості, зафіксовані у різних регіонах Давньої Русі. Зазвичай вони відрізняються від основної маси поховань тільки положенням кістяка. На думку О. Моці, це могили волхвів⁷.

Вважається, що поховання у скорченому положенні є варіантом ритуального каліцтва, спрямованого на знешкодження «небезпечного» небіжчика – чаклуна, відьми, або того, чия смерть вважалась «нечистою» (самогубця, людини, котра загинула під час пожежі або потонула тощо). Згідно з архаїчними уявленнями, такий мрець міг повстати з могили та «ходити», найчастіше – з ворожими намірами. Пов'язані з подібними уявленнями обряди та традиції зберігаються в Східній Європі до XIX – XX ст. Вони добре відомі за матеріалами етнографічних джерел⁸.

Форми та засоби захоронення «небезпечних» мерців у слов'ян були систематизовані Д. Зелениним. Як зазначає дослідник, такого мерця називали «заложним», «домовиком» або, дещо зневажливо, – «мертвяком». У XIX – XX ст. «мертвяків» ховали подалі від населених місць та звичайних кладовищ. Єдиний виняток – померлі нехрещені діти. Хоча їх також відносили до категорії «заложних» мерців, але ховали зазвичай у хаті, в житловому приміщенні: під підлогою, під порогом тощо⁹. Такий звичай мав давні корені. Він походив від язичницького ритуалу здійснення людського жертвоприношення, «закладної» жертви під час будівництва.

Витоки та еволюція ритуалу «закладної» жертви розглянуті в дослідженнях А. Байбуріна¹⁰. Він вказує, що на ранніх етапах слов'яни здійснювали людські жертвоприношення під час закладки великих будівель. Про це, серед іншого, свідчить текст Номоканона, в якому визначене церковне покарання для того, хто «покладе людину під фундамент»¹¹. Поступово, під впливом християнської віри, ритуал «закладної» жертви деградує: відбувається заміна жертвоприношення людини твариною (собака, кінь) або птахом (курка) та безкровною жертвою¹².

Знахідки таких жертв – «закладів» або «прикладів» – у вигляді кісток тварин чи птахів, їх зображень, монет тощо неодноразово відзначалися під час археологічних досліджень пам'яток доби Середньовіччя¹³. Відомі також «закладні» поховання людей, здійснені в перші століття після хрещення Русі. Зокрема, В. Івакін інтерпретує як «закладні» деякі захоронення давньоруського часу, відкриті в житлових будівлях на території стародавнього Києва¹⁴. Потрібно відзначити, що серед цих комплексів є тілопокладення в трунах, орієнтовані, з незначними відхиленнями, в меридіональному напрямку.

За Я. Боровським, після хрещення Русі «закладними» ставали захоронення людей, яких було заборонено ховати за церковним обрядом. Душі таких померлих наділяли здатністю перетворюватися на «домашню» нечисту силу¹⁵. До потенційних домових духів належали не тільки нехрещені діти, а й інші категорії «заложних» мерців. Невипадково в демонологічних уявленнях слов'ян більш пізнього часу різниця між «заложними» небіжчиками та домовими духами не завжди простежується. Так, Л. Віноградова відзначає прямий зв'язок між образами домового та «заложного» мерця в поширених на Поліссі повір'ях¹⁶.

Враховуючи усе вищесказане, є певні підстави розглядати відкриту в Новгород-Сіверському «княжому теремі» могилу жінки як будівельний «заклад». Про це свідчить, перш за все, факт розташування поховання в межах споруди, під її підлогою. Можна також відзначити, що захоронення знаходилось зліва від входу – в лівому куті, котрий вважався сакральним локусом. Саме там або під пічню зазвичай вміщували «закладну» жертву¹⁷. Орієнтація могили в меридіональному напрямку та наявність труни має аналогії в «закладних» похованнях, відкритих у Києві (див. вище).

Звертає на себе увагу положення кістяка, властиве «заложним» мерцям. Воно могло бути як слідством ритуального каліцтва, так і наслідком «нечистої» смерті (загибель у воді чи під час пожежі). Тіло могло бути зігнуто також внаслідок смерті жінки під час пологів; згідно з архаїчними уявленнями, вагітні жінки перед народженням дитини та породіллі були ритуально «нечистими»¹⁸. У разі смерті їх вважали «заложними» небіжчиками.

Як засвідчують матеріали археологічних досліджень, ритуал здійснення «закладної» жертви був відомий мешканцям давньоруського Новгород-Сіверського. Так, під час розкопок А. Казакова на території Спасо-Преображенського монастиря в 1997 р. у розташованій неподалік від «княжого терему» житловій споруді кінця XII – початку XIII ст. знайдено рештки такої жертви – кістяк закопаної під піччю собаки¹⁹. У цьому випадку мало місце жертвоприношення тварини. Проте, напевно, безпрецедентне для Новгород-Сіверського спорудження мурованого «княжого терему» вимагало від будівничих більш істотного «закладу». Для вдалого завершення будівництва та забезпечення міцності будинку, благополуччя його мешканців треба було «покласти людину під фундамент».

1. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському Чернігівської області у 2003 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 2003/227.
2. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // *Ruthenica*. – Т. IV. – К., 2005. – С. 13; Черненко О.Є., Казаков А.Л. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // *Сумська старовина*. – 2005. – № 15. – С. 20.
3. Куза А.В. *Малые города Древней Руси*. – М., 1989. – С. 79.
4. Иоанисян О.М. Комплекс древнейших построек Спасского монастыря в Ярославле // *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*. – СПб., 1997. – С. 211 – 212.
5. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди... – С. 14 – 15.
6. Berg S., Rolle R., Seemann H. *Der Archäologe und der Tod*. – München: Luzern, 1981. – P. 53, 92.
7. Моця А.П. Скорченные захоронения древнерусских некрополей // *Древности Среднего Поднепровья*. – К., 1981. – С. 101 – 105.
8. Див. наприклад: Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1978. – С. 48 – 49, 59 – 61; Байбури А.К. Ритуал в традиционной культуре. – СПб., 1993. – С. 107 – 108.
9. Зеленин Д.К. *Очерки русской мифологии. Умершие неестественной смертью и русалки*. – Вып. 1. – Пг., 1916.
10. Байбури А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983.
11. Байбури А.К. Ритуал в традиционной культуре. – С. 158.
12. Байбури А.К. Ритуал в традиционной культуре. – С. 159 – 160.
13. Див. наприклад: Седов В.В. К вопросу о жертвоприношениях в древнем Новгороде // *КСИИМК*. – Вып. 68 – 1957; Миронова В.Г. Языческое жертвоприношение в Новгороде // *СА*. – 1967 – № 11; Пархимович С.Г. Магические строительные обряды в Мангазее // *Культурное наследие народов Западной Сибири: Русские*. – Тобольск, 2004.
14. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К., 2008. – С. 102 – 104.
15. Боровський Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982. – С. 98.
16. Виноградова Л.Н. Региональные особенности полесских поверий о домовом // *Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья*. – М., 1995. – С.142 – 152.
17. Байбури А.К. Ритуал в традиционной культуре. – С. 159.
18. Там само. – С. 89 – 91.
19. Казаков А. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському у 1997 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1997/9.